Indian Streams Research Journal
ISSN 2230-7850
Impact Factor : 3.1560(UIF)
Volume-5 | Issue-2 | March-2015
Available online at www.isrj.org

साहित्य आणि समाजशास्त्र

ए. टी. शिंदे [१] , संध्या जाधव [२]

[१] विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, इंदिरा गांधी महाविद्यालय, सिडको, नांदेड.
[२] मराठी विभाग, इंदिरा गांधी महाविद्यालय, सिडको, नांदेड.

सारांश :

१९ व्या शतकामध्ये समाजाचे वैज्ञानिक अध्ययन करणाऱ्या समाजशास्त्र या ज्ञानशाखेचा उदय झाला. तेव्हापासून ते आजतागायत या नवीन, तरूण आणि आधुनिक शास्त्राची व्याप्ती दिवसेंदिवस विस्तारत चालली आहे. समाजशास्त्र समाजातील मानवी संबंध, संरचना, कार्यात्मक व्यवस्था, आंतरक्रिया, प्रक्रिया, संघटन, विघटन, नियोजन, विकास, प्रगती आणि चळवळी व परिवर्तन इत्यादी पैलूंचे वैज्ञानिक अध्ययन करण्यावर अधिक भर देते. आधुनिक काळातील मानवी संबंधातील वाढती गुंतागुंत आणि क्लिष्ठता याविषयी वस्तुनिष्ठ स्वरूपाची सैध्दांतिक मांडणी करण्यासाठी समाजशास्त्राला इतर शास्त्रांच्या आणि इतर शास्त्रांना समाजशास्त्राच्या सैध्दांतिक चौकटीचे, सिध्दांताचे आणि ज्ञानघटकांचे सातत्याने संदर्भ घेणे अनिवार्य झाले आहे. या आधुनिक युगातील निकडीतून त्या-त्या शास्त्रांच्या उपशाखांचा उदय आणि विकास झाला आहे.

प्रस्तावना

२० व्या शतकापासून सर्व ज्ञानशाखांचा भर हा आंतरविद्याशाखीय दृष्टीकोणातून अध्ययन करून अधिकाधिक 'मानवी कल्याण साधणे' यावर आहे. त्यामुळे या ज्ञानशाखांच्या अध्ययन दृष्टीकोणातून नवनवीन उपशाखांचा उदय होत आहे. साधरणत: २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात समाजशास्त्राच्या विविध उपशाखांचा उदय झाला. त्यापैकी एक शाखा म्हणजे 'साहित्याचे समाजशास्त्र' होय. या अनुषंगाने प्रस्तुत शोध अध्ययनात 'साहित्य आणि समाजशास्त्र' या विषयावर मांडणी करतांना या दोहोतील सहसंबंधावर अधिक प्रकाश टाकला आहे.

शोध अध्ययनाचे उद्देश :

१) समाजशास्त्राचे साहित्याच्या अध्ययनातील योगदान विशद करणे.
२) साहित्याची समाजशास्त्राच्या अध्ययनातील भूमिका स्पष्ट करणे.
३) साहित्य आणि समाजशास्त्र यांच्यातील सहसंबंध स्पष्ट करणे.

गृहितकृत्ये :

१) साहित्य आणि समाजशास्त्र या दोहोतील अध्ययन विषयक योगदान अन्योन्य आहे.
२) साहित्य आणि समाजशास्त्र यांच्यातील सहसंबंधाची घनिष्ठता आणि अवलंबनाचे प्रमाण निरंतरपणे वृध्दिंगत होत आहे.

संशोधन आराखडा :

प्रस्तुत शोध अध्ययनासाठी अध्ययनकर्त्याने संशोधन प्रकाराच्या 'वर्णनात्मक संशोधन' या प्रकारचा उपयोग केला आहे.

तथ्य संकलन आणि विश्लेषण :

प्रस्तुत शोध अध्ययन करतांना अध्ययनकर्त्याने तथ्य संकलनाच्या दुय्यम स्त्रोतांचा आधार घेतला असून तथ्यांचे विश्लेषण करण्यासाठी आशय विश्लेषण पद्धतीचा अवलंब केला आहे.

विषय विवेचन :

१) साहित्याचे समाजशास्त्र :

साहित्यकृती, साहित्यिक आणि समाज यांच्यातील आंतरक्रियांच्या परिणाम स्वरूपातून निर्माण झालेली अशी संरचना की जिच्या आधारे एखादी साहित्यकृती स्वतःचे स्वरूप निर्माण करते, त्याचे वस्तुनिष्ठ अध्ययन करणाऱ्या समाजशास्त्राच्या ज्ञानशाखेला साहित्याचे समाजशास्त्र असे म्हणतात.[१] साहित्याच्या समाजशास्त्राचा केंद्रबिंदू 'समाजशास्त्रीय सिध्दांताच्या आणि समाजशास्त्रीय संदर्भाच्या परिप्रेक्षान्वये साहित्याचे वैज्ञानिक अध्ययन करणे' हा आहे. साहित्याला 'समाजाचा आरसा' म्हणण्याची उक्ती सर्वप्रसिध्द आहे. साहित्य हे समाजाची संरचना, पारंपरिक संबंध, वर्ग आणि जातीय संघर्ष, व्यावसायिक स्थिती, समाजातील उपेक्षित-वंचित-दुर्बल वर्ग, अस्पृश्य जाती आणि शोषणाच्या श्रृंखलेत जीवन कंठीत असलेले समाजघटक इत्यादी विषयीचे वास्तव, तथ्यांशपूर्ण आणि वस्तुनिष्ठ अध्ययन चित्रण मांडण्याचे महत्वपूर्ण योगदान देते. तर समाजशास्त्राच्या अध्ययनातून लोकसंख्येची रचना आणि सामाजिक विघटनात्मक प्रक्रियांची वाढती गतीशिलता यांचेही वास्तविक आणि वस्तुनिष्ठ वैज्ञानिक ज्ञान प्राप्त होते. कोणतीही साहित्यकृती आपोआप निर्माण होत नाही, तर तिच्या निर्मितीच्या पूर्वपिठीकेत समाजातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय परिस्थिती महत्वपूर्ण आणि अन्योन्य भूमिका वठवित असते. समाजातील ही स्थितीच त्या साहित्यकृतीचा उद्‌भव, स्वरूप आणि अंतर्वस्तू यांचे निर्धारण करीत असते.

साहित्यकृती ही प्रकट किंवा मूर्त स्वरूपाची रचना आहे. परंतु साहित्य निर्मितीच्या पाठीमागे अप्रकट किंवा अमूर्त स्वरूपात साहित्यिक आणि त्याचे व्यक्तीत्व तसेच त्या व्यक्तीत्वाच्या जडणघडणीचा सामाजिक परीघ यांचे देखील योगदान महत्वपूर्ण आहे. साहित्याच्या वैज्ञानिक अध्ययनासाठी त्याच्या सामाजिक पैलूंचे तसेच संदर्भाचे अध्ययन आवश्यक ठरते. यावरूनच साहित्याचे अस्तित्व, महत्व आणि अस्मिता प्रभावित होत असते. साहित्यिकाच्या साहित्याचा विकास ज्या सामाजिक परीवेशात होतो किंवा तो ज्या परिस्थितीत साहित्याची रचना करतो, तोच त्या साहित्यिकाचा सामाजिक परीघ असतो. तसेच ज्या सामाजिक संदर्भांना आदर्श आधार मानून साहित्यकृती निर्माण केली जाते तीच त्या साहित्यकृतीचा परीघ असते. म्हणून साहित्यकृती आणि साहित्यकार या दोघांच्याही सामाजिक परीघांचा घनिष्ठ प्रभाव साहित्य निर्मितीवर पडत असतो. असे जरी असले तरी हे दोन्ही कायम एकच असतात, असे मात्र नाही. कधी-कधी साहित्यकृतीची रचना प्रक्रिया अशा परिस्थितीतून साकारत जाते की, जी साहित्यकाराच्या सामान्य परिस्थितीपेक्षा ती भिन्न असते.

थोडक्यात 'साहित्याचे समाजशास्त्र' या ज्ञानशाखेचा प्रमुख उद्देश हा साहित्य आणि समाज यांच्यातील परस्पर संबंधाचे अध्ययन करणे हा आहे.

२) साहित्य व समाजशास्त्र : विचारवंताचे योगदान

साहित्याच्या समाजशास्त्रीय अध्ययनाला प्रथम युरोपखंडात सुरूवात झाली. १९ व्या शतकाच्या सुरूवातीस युरोप खंडातील बौध्दिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात वैचारिक मंथन होवून ज्ञानाची विविध क्षेत्रे ढवळून निघाली. याच कालखंडात इतर विचारसरणी बरोबरच मार्क्सवादी विचारणीचा निरंतर विकास होत होता. शिवाय वैचारिक खंडण-मंडण आणि नवमतप्रवाह उदयाला येत होते. साहित्याचे समाजशास्त्रीय अध्ययन करण्याचे आणि समाजशास्त्रीय पध्दतीचे साहित्याला तात्विक अधिष्ठान देण्याचे श्रेय फ्रेंच समीक्षक हिपोलीन तेइन या समीक्षकाला जाते. हिपोलीन तेईन यांच्या मते साहित्य व्यापार हा वंश, काळ आणि परिस्थिती या तीन घटकांनी नियंत्रीत होत असतो. कोणत्याही प्रकारचे साहित्य विशिष्ट प्रादेशिक प्रवृत्ती, त्या काळात उपलब्ध असलेली अविष्कार माध्यमे आणि त्या □ाळातील प्रेरणा घेवून जन्माला येत असते. पाश्चिमात्य समीक्षेमध्ये समाजशास्त्रीय समीक्षेचा पाया हिपोलीन तेईन यांच्या विवेचनाने घातला गेला. साहित्याचा समाजशास्त्राशी असलेला निकटचा संबंध त्यांनी प्रथमच प्रभावीपणे उलगडून दाखविला आहे. तेइन यांच्या प्रमाणेच रॉबर्ट एस्कार्पित यांचे या क्षेत्रातील कार्य देखील उल्लेखनीय आहे.[२] साहित्याचे समाजशास्त्र ही तौलनिक साहित्याची शाखा सामाजिक शास्त्रांमध्ये प्रतिष्ठित करण्याचे मोलाचे कार्य त्यांनी केले आहे. भारतातील प्रमुख समाजशास्त्रज्ञांपैकी एक प्रमुख समाजशास्त्रज्ञ डॉ. डी. पी. मुखर्जी यांनी शोधलेख लिहू-न या ज्ञानशाखेच्या अध्ययनाची सुरूवात भारतात केली. नंतरच्या काळात म्हणजे १९४७ मध्ये डी. के. विश्वास यांनी बंगाली उपन्यासांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन केले. १९८७ साली सुलोचना रांगेय राघव यांनी देखील प्रमु□ हिंदी उपन्यासांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन करून या क्षेत्रात महत्वपूर्ण योगदान दिले.[३]

३) साहित्य व समाजशास्त्र : सहसंबंध

लेखक हा जसा कलावंत आहे किंवा कलावंत म्हणून ओळखला जातो, तसाच तो समाजाचा घटक देखील असतो. लेखक हा सामाजिक परिस्थितीत जीवन जगत असतो. एका संस्कृतीचा तो अविभाज्य भाग असतो, त्यामुळे त्याचे लेखान एका विशिष्ट सामाजिकतेपासून दूर राहू शकत नाही. समाजप्रवाहाचे रंग त्याच्या लेखनप्रवाहात मिसळलेले असतात. साहित्य आणि समाज यांचे संबंध हे अनेकपदरी आणि गुंतागुंतीचे असतात. कलानिर्मितीची प्रेरणा व्यक्तिगत असली तरी तिच्यातून निर्मा□ हो□ारी □ला□ृती मात्र सामाजिक असते. म्हणजेच तिचे आकलन, आस्वाद आणि मूल्यमापन हा सगळा सामाजिक भाग असतो.

साहित्यनिर्मिती मधील आणि साहित्य व्यवहारातील 'समाज' हा अत्यंत महत्वाचा आणि अचल घटक असतो.[४] म्हणूनच समाजाचा विचार केल्याशिवाय साहित्याचे मूल्यमापन होवू शकत नाही. साहित्यातून व्यक्त होणारा अनुभव हा समाजातीलच असतो. शिवाय साहित्यकृतीचा निर्माता समाजाची उपज असतो. त्याची जडणघडण समाजातच होत असते. प्रत्येक लेखकाची स्वत:ची एक नैतिक भूमिका किंवा जीवनदृष्टी असते. ही भूमिका साहित्यातून व्यक्त होत असते. त्यामुळेच लेखकाची सामाजिक पार्श्वभूमी महत्वाची ठरते.

साहित्याचे समाजशास्त्रीय अध्ययन स्पष्ट करताना असे म्हटले जाते की, समाजशास्त्रीय समीक्षेला मार्क्सवादी समीक्षा पध्दतीने एक बंदिस्त चौकट प्राप्त करून दिली. मार्क्सवादी विचारधारेचा मुख्य दृष्टीकोण अर्थाधिष्ठीत आहे. परंतु समाजशास्त्रीय पध्दती केवळ अर्थशास्त्रीय विचार आधारभूत मानत नाही. तर समाजशास्त्रीय पध्दती समाजरचना, समाजधारणा, समाजाची बांधणी किंवा उभारणी यासाठी उपकारक ठरणारे आणि साहित्य व्यवहाराला प्रेरक किंवा मारक ठरणारे इतर अनेक घटक यांनाही आधारभूत मानून सैध्दांतिक समिक्षा करत असते. एखाद्या विशिष्ट काळामध्ये एखादी विशिष्ट युगप्रवृत्ती किंवा भावकल्पना तसेच धर्माचा प्रभाव असतो, शिवाय मानसिक पातळीवरील विविध विचारबंधही असतात. विशिष्ट समाजरचनेमुळे निर्माण झालेले विविध सांस्कृतिक घटक आणि साहित्यनिर्मितीचे घटक यांच्यामधील संबंध स्पष्ट करणे हे समाजशास्त्रीय समीक्षेचे मुख्य प्रयोजन असते. साहित्याची मूळ प्रवृत्ती, त्याची □लानिर्मितीची प्रेरणा, साहित्यिक ज्या काळात जगत आहे त्या काळाने त्याच्या समोर उभ्या केलेल्या सांस्कृतिक समस्या, विशिष्ट □ाळात, विशिष्ट आशयाला व अविष्कार पध्दतीला आलेले महत्व, निर्माण झालेल्या साहित्यकृतीचा समाजमानसावर झालेला परि□ाम, साहित्याकडे पाहण्याचा तत्कालीन समाजाचा दृष्टीकोण, त्यातून निर्माण होणारी समीक्षामूल्ये, साहित्य वितरणाची त्या काळातील माध्यमे आणि त्या काळातील वाचकाची अभिरूची या सर्व घटकांचा विचार समाजशास्त्रीय समीक्षा पध्दतीत अभिप्रेत असतो.

साहित्याचा सामाजिक अभ्यास करणे म्हणजे यांत्रिकपणे, सरधोपट पध्दतीने किंवा बंदिस्तपणे साहित्याकडे बघणे नव्हे. साहित्याच्या सामाजिक अभ्यासाविषयी डॉ. अंजली सोमण यांनी असे म्हटले आहे की, साहित्याच्या सामाजिक अभ्यासाच्या अनेक दिशा असतात. आशयानुसार 'रूप' कसे बदलते? याचा सामाजिक परिस्थितीच्या संदर्भात विचार करणे, साहित्याचा आशय सामाजिक अंगाने उलगडणे, साहित्य आणि संस्कृती यांचा सहसंबंध शोधणे किंवा साहित्याची निर्मिती, साहित्याचे वितरण आणि साहित्याला वाचकांकडून मिळणारा प्रतिसाद यांचा विचार करून वाङ्‌मयीन व्यवहाराचे विश्लेषण करणे. या निकषांना महत्व दिले जाणे अपेक्षित आहे.[५]

एकंदरीत लेखक आणि त्याची कलाकृती यांचे नीट आकलन होण्यासाठी समाजाचा अभ्यास करणे अपरिहार्य ठरते. त्यासाठी समाजशास्त्रीय पध्दती अत्यंत उपयुक्त ठरते. परंतु या पध्दतीच्या आधारे मूल्यमापन करतांना अडचणी देखील येण्याची शक्यता असते. परंतु साहित्याच्या समीक्षेला समाजशास्त्रीय अधिष्ठान देताना समीक्षकाने पूर्वग्रह विरहित वस्तुनिष्ठ दृष्टीकोण ठेवल्यास हा अडसर दे□ील दूर होवू शकतो. इ.स. बाराव्या-तेराव्या शतकात संस्कृत ही देववाणी समजली जात असे, परंतू संत ज्ञानेश्वर, चक्रधर स्वामी, नरेंद्र, मुकूंदराज या कविंनी जाणीवपूर्वक मराठीचा पुरस्कार केला. परंपरेच्या विरूध्द असलेले हे एक भाषि□ बंडच होते. विशिष्ट स्थळ आणि □ळाच्या संदर्भात साहित्यकृतीचे आकलन करण्याचे प्रयत्न समाजशास्त्राच्या सहाय्याने करता येतात. अण्णाभाऊ साठे, कवी नारायण सुर्वे यांचे साहित्य समजून घ्यावयाचे असेल तर ते ज्या समाजात घडले तो समाज लक्षात घेणे महत्वाचे ठरते. १९६० नंतर मराठी साहित्यात ग्रामीण, दलित, आदिवासी आणि स्त्रीवादी असे विविध प्रवाह निर्माण झाले. या साहित्य प्रवाहाला समाजशास्त्रीय अध्ययन पध्दतीद्वारेच समजून घ्यावे लागते.

थोडक्यात, साहित्याचा आणि साहित्य समीक्षेचा समाजाशी असलेला दृढसंबंध मान्य करून कलाकृतीचा सामाजिक अंगाने विचार होणे गरजेचे आहे. अर्थात साहित्यातील कलात्मक सत्य आणि वास्तव सत्य याचे भान राखणे देखील अत्यंत आवश्य□ असते. □ारण विशिष्ट साहित्यकृती मागे असणाऱ्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटकांचा वेध घेणे हे साहित्याच्या समाजशास्त्राचे मुख्य कार्य आहे. म्हणून साहित्य आणि समाजशास्त्र यांच्यातील सहसंबंध घनिष्ठ आणि परस्परावलंबी आहे हे स्पष्ट होते.

:संदर्भ :

१) रावत हरिकृष्ण (२००९): उच्चतर समाजशास्त्र विश्वकोष, नवी दिल्ली, रावत पब्लिकेशन.
२) नेमाडे भालचंद्र : स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्य आणि समाज (बीजभाषण) साहित्य अकादमी, नवी दिल्ली आणि गोमंतक मराठी अकादमी, पणजी.
३) रावत हरिकृष्ण (२००९): उच्चतर समाजशास्त्र विश्वकोष, नवी दिल्ली, रावत पब्लिकेशन.
४) □ोत्तापल्ले नागनाथ (२००७): साहित्य आणि समाज, पुणे, प्रतिमा प्रकाशन.
५) सोमन अंजली (२००८): साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ, पुणे, प्रतिमा प्रकाशन.